KLASSIK IQTISODIYOT MAKTABI VA ADAM SMITNING “KO‘RINMAS QO‘L” NAZARIYASI: RIVOJLANISH BOSQICHLARI, GG‘OYALAR VA ZAMONAVIY AHAMIYATI

Nurmamatova Zarnigor Samandar qizi
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi
E-mail: nurmamatovaz48@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada klassik siyosiy iqtisod maktabining shakllanish tarixi, uning asosiy vakillari hamda Adam Smitning mashhur “ko‘rinmas qo‘l” (invisible hand) konsepsiyasining nazariy va amaliy mohiyati atroflicha tahlil qilinadi. Shuningdek, David Rikardoning rant va nisbiy ustunliklar nazariyalari, Tomas Malthusning aholi nazariyasi hamda Jon Styuart Millning talab va taklif muvozanatiga qo‘shgan hissasi tadqiq etiladi. Maqola yakunida klassik iqtisodiy g‘oyalarning zamonaviy xalqaro savdo va raqobatbardoshlik nazariyalari bilan bog‘liqligi yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Klassik iqtisodiyot, Adam Smit, ko‘rinmas qo‘l, David Rikardo, rant nazariyasi, nisbiy ustunliklar, Tomas Malthus, laissez-faire, erkin bozor.

1. Kirish: Klassik siyosiy iqtisod maktabining shakllanishi va mohiyati.

Klassik siyosiy iqtisod maktabi (Classical Economics) XVIII asrning oxiri va XIX asrning birinchi yarmida asosan Buyuk Britaniyada va Yevropada shakllangan iqtisodiy ta’limotdir. Ushbu maktab iqtisodiyot fanining mustaqil akademik intizom sifatida shakllanishida hal qiluvchi o‘rin tutadi. Klassik iqtisodchilar iqtisodiy hayotni merkantilistlarning davlat tomonidan qat’iy tartibga solish g‘oyalaridan xalos etib, uni o‘z-o‘zini tartibga soluvchi va obyektiv iqtisodiy qonunlarga bo‘ysunuvchi tizim sifatida talqin qildilar[1].

Klassik maktabning rivojlanish jarayonini to‘rtta asosiy bosqichga ajratish mumkin[2]:

- **Birinchi bosqich (XVII asr oxiri – XVIII asr o‘rtalari):** Uilyam Petti (William Petty) va Pyer Buagilber (Pierre Boisguilbert) asarlarida merkantilizm xatolari ochib berildi. Qiymatning mehnat nazariyasi ilgari surilib, boylik muomala sohasida emas, balki ishlab chiqarish sohasida yaratilishi isbotlandi. Bu bosqich Fransiyadagi fiziokratlar (Fransua Kene, Ann Rober Turgot) ta’limoti bilan yakunlandi.
- **Ikkinchi bosqich (XVIII asr oxiri):** Shotlandiyalik faylasuf va iqtisodchi Adam Smitning (Adam Smith) 1776 yilda nashr etilgan “Xalqlar boyligining tabiati va sabablari to‘g‘risida tadqiqot” (The Wealth of Nations) asari bilan bog‘liq. Smit klassik iqtisodiy nazariyaning mukammal poydevorini qo‘ydi.
- **Uchinchi bosqich (XIX asrning birinchi yarmi):** David Rikardo (David Ricardo), Tomas Robert Malthus (Thomas Robert Malthus), Jan-Batist Sey (Jean-Baptiste Say) va Nassau Senior kabi iqtisodchilarning asarlarida klassik g‘oyalar yanada tizimlashtirildi va chuqurlashtirildi.
- **To‘rtinchi bosqich (XIX asr o‘rtalari):** Jon Styuart Mill (John Stuart Mill) tadqiqotlari bilan yakunlanib, klassik ta’limotning umumlashtirilgan xulosalarini taqdim etdi.

Klassik iqtisodchilarning asosiy xizmati shundaki, ular milliy boylik manbayini hukmdor xazinasidagi oltin va kumush miqdorida emas, balki jamiyatda ishlab chiqariladigan yillik milliy daromad va mehnat undorligida ko‘rdilar[3] .

2. Adam Smit va “Ko‘rinmas Qo‘l” (Invisible Hand) Konsepsiyasi

Adam Smit klassik iqtisodiyot maktabining otasi hisoblanadi. U iqtisodiy erkinlik, mehnat taqsimoti, kapital toplanib borishi va erkin bozor raqobati tamoyillarini iqtisodiy o‘sishning bosh

[1] Skousen, 2011; Wikipedia, 2024a
[2] Vikipediya, 2024
[3] Smith, 1776; Wikipedia, 2024a

© 2026 International Conference on Artificial Intelligence and Applications . All Rights Reserved.

omillari sifatida belgilab berdi. Smitning mashhur shiori “laissez faire, laissez passer” (“yo‘l bering o‘tsinlar, yo‘l bering bajarsinlar”) bo‘lib, davlatning iqtisodiyotga keraksiz aralashuviga qarshi chiqdi[4] .

Smitning eng mashhur va muhim nazariy hissasi bu “ko‘rinmas qo‘l” (invisible hand) metaforasidir. Ushbu konsepsiyaga ko‘ra, har bir individ o‘zining shaxsiy manfaatini (self-interest) ko‘zlab harakat qiladi va o‘z kapitalini eng yuqori daromad keltiradigan sohaga yo‘naltiradi. Biroq, har bir shaxs o‘z shaxsiy manfaatini quvishi jarayonida, markazlashgan rejalashtirish yoki davlat buyrug‘isiz ham jamiyatning umumiy farovonligini oshirishga bilmasdan va ko‘zlamasdan xizmat qiladi[5].

Bozor mexanizmidagi talab va taklif, narxlarning erkin tebranishi hamda raqobat muhiti xuddi “ko‘rinmas qo mehnati” kabi resurslarni eng samarali taqsimlashni ta’minlaydi. Smit ta’kidlaganidek, biz ovqatlanganimizda qassob, pivo tayyorlovchi yoki novvoyning saxovatidan emas, balki ularning o‘z shaxsiy manfaatlarini ko‘zlashlaridan minnatdor bo‘lamiz.

Zamonaviy tadqiqotchilar (Klein va Lucas, 2011; Skousen, 2011) Adam Smit o‘zining ikkita buyuk asari — "Ahlroqiy duygular nazariyasi" (The Theory of Moral Sentiments, 1759) va "Xalqlar boyligi" (The Wealth of Nations, 1776) matnlarining deyarli teng markazida ushbu metaforani bir martadan, jami ikki marta ishlatganini aniqlaganlar. Bu holat Smitning matn kompozitsiyasidagi chuqur mantiqiy markaziylik niyatini aks ettiradi. Nobel mukofoti laureatlari Djordj Stigler va Milton Fridman ta’kidlaganidek, ko‘rinmas qo‘l — markaziy boshqaruvsiz o‘z-o‘zini tartibga soluvchi bozor kuchlarining eng yorqin ramzidir[6].

Shu bilan birga, Adam Smit davlatning rolini butunlay inkor etmagan. U davlat zimmasiga quyidagi uchta asosiy vazifani yuklaydi [7]:

- Jamiyatni tashqi tajovuzlardan va urushlardan hidoya qilish (mudofaa).
- Har bir fuqaroni jamiyatning boshqa a’zolari tomonidan bo‘ladigan adolatsizlik va zulmdan himoya qilish (odillik va huquq-tartibot).
- Shaxsiy tadbirkorlar uchun foyda keltirmaydigan, lekin jamiyat uchun o‘ta zarur bo‘lgan jamoat obektlarini (yo‘llar, ko‘priklar, ta’lim muassasalari) barpo etish va saqlash.

3. Klassik iqtisodchilar va ularning nazariy hissalari

Adam Smitdan keyin klassik iqtisodiy fikr David Rikardo, Tomas Malthus va Jon Styuart Mill kabi yirik mutafakkirlar tomonidan yanada rivojlantirildi.

3.1. David Rikardo: Rant Nazariyasi va Nisbiy Ustunliklar

David Rikardo (1772–1823) klassik iqtisodiyot maktabining eng yetuk va mantiqiy izchil vakillaridan biridir. Rikardoning iqtisodiy ta’limotga qo‘shgan ikkita eng katta hissasi — bu Yer ranti nazariyasi (Theory of Rent) va Xalqaro savdodagi nisbiy ustunliklar nazariyasi (Theory of Comparative Advantage) hisoblanadi[8] .

Rikardoning rant nazariyasi Smit ta’limotidagi ziddiyatlarni bartaraf etish maqsadida yaratilgan. Rikardo rantni yerning o‘ziga xos va yo‘qotib bo‘lmaydigan undorlik kuchlaridan foydalanganlik uchun yer egasiga to‘lanadigan haq sifatida ta’riflaydi. Aholi o‘sishi va oziq-ovqatga bo‘lgan talab ortishi natijasida jamiyat unumdorligi pastroq va uzoqroq joylashgan yerlarni haydashga majbur bo‘ladi. Natijada eng unumdor yer egalari qo‘shimcha daromad — tabaqalashtirilgan (differensial) rant oladilar[9]. Rikardo ta’kidlaydiki, oziq-ovqat narxi rant to‘langani uchun yuqori emas, aksincha, narxlar yuqori bo‘lgani uchun rant paid bo‘ladi.

Rikardoning Xalqaro nisbiy ustunliklar nazariyasi (1817) esa xalqaro savdoning poydevorini tashkil etadi. Rikardo isbotlab berdingki, hatto bir mamlakat barcha tovarlarni ishlab chiqarishda boshqa mamlakatga nisbatan mutlaq ustunlikka (absolute advantage) ega bo‘lsa ham, agar u o‘zi uchun

[4] Vikipediya, 2024
[5] Skousen, 2011; Smith, 1776
[6] Skousen, 2011
[7] Smith, 1776; Wikipedia, 2024a
[8] Yakar-Önal, 2004; Alabay, 2024
[9] Yakar-Önal, 2004

© 2026 International Conference on Artificial Intelligence and Applications . All Rights Reserved.

nisbatan pastroq muqobil xarajatga (opportunity cost) ega bo‘lgan tovarni ishlab chiqarishga ixtisoslashsa va boshqalarini savdo orqali almashtirsa, har ikkala mamlakat ham savdodan manfaatdor bo‘ladi[10].

3.2. Tomas Robert Malthus: Aholi Nazariyasi

Tomas Robert Malthus (1766–1834) o‘zining “Aholi tamoyillari haqida tadqiqot” (1798) asarida iqtisodiy o‘sish va aholi ko‘payishi o‘rtasidagi nomutanosiblikni ilgari surdi[11]. Malthus qonuniga ko‘ra:

- Aholi soni geometrik progressiya bo‘yicha (1, 2, 4, 8, 16, 32...) ko‘payib boradi.
- Tirikchilik va oziq-ovqat vositalari esa arifmetik progressiya bo‘yicha (1, 2, 3, 4, 5, 6...) o‘sadi.

Ushbu nomutanosiblik oqibatida jamiyatda muqarrar ravishda oziq-ovqat tanqisligi, qashshoqlik, ocharchilik, kasalliklar va urushlar kelib chiqadi. Malthus davlat tomonidan kambag‘allarga beriladigan yordamlarni (Poor Laws) tanqid qilib, bu kabi ijtimoiy yordamlar aholi ko‘payishini sun’iy rag‘batlantirishini uqtirgan[12]. Shuningdek, Malthus Malthusiy va Sey qonuniga qarshi chiqib, iqtisodiyotda talab yetarsizligi (lack of effectual demand) natijasida inqirozlar va turg‘unlik yuz berishi mumkinligini birinchilardan bo‘lib ko‘rsatgan[13].

3.3. Jon Styuart Mill: Klassik Maktabning Sintezi

Jon Styuart Mill (1806–1873) klassik iqtisodiy fikrni umumlashtirib, unga gumanistik va sotsial elementlarni qo‘shdi. Mill ishlab chiqarish qonunlari va taqsimot qonunlarini bir-biridan ajratdi. Ishlab chiqarish qonunlari obyektiv va fizik xarakterga ega bo‘lsa, taqsimot qonunlari jamiyat institutlari va insoniy qarorlarga bog‘liq ekanligini ta’kidladi[14]. Shuningdek, Mill xalqaro savdoda talab va taklif qonuniyatlarini kiritib, Rikardoning nisbiy ustunliklar modelini takomillashtirdi.

Klassik Iqtisodiyot Maktabining Asosiy Namoyandalarining Qiyosiy Tahlili

Quyidagi 1-jadvalda klassik maktab namoyandalarining asosiy g‘oyalari va iqtisodiyot faniga qo‘shgan hissalari qiyosiy shaklda keltirilgan:

Iqtisodchi	Asosiy Asarlari	Nazariy Hissasi va G‘oyasi
Adam Smith (1723–1790)	The Wealth of Nations (1776), The Theory of Moral Sentiments (1759)	Ko‘rinmas qo‘l mexanizmi, mehnat taqsimoti, laissez-faire tamoyili, erkin bozor raqobati.
David Ricardo (1772–1823)	Principles of Political Economy and Taxation (1817)	Differensial rant nazariyasi, xalqaro nisbiy ustunliklar nazariyasi, mehnat-qiymat nazariyasi.
Thomas Malthus (1766–1834)	An Essay on the Principle of Population (1798)	Aholi o‘sishi va oziq-ovqat nomutanosibligi nazariyasi, samarali talab yetarsizligi g‘oyasi.
John Stuart Mill (1806–1873)	Principles of Political Economy (1848)	Klassik ta’limot sintezi, ishlab chiqarish va taqsimot qonunlari ajratilishi, o‘zaro talab nazariyasi.

4. Klasik Iqtisodiy G‘oyalarning Zamonaviy Xalqaro Savdo va Raqobatbardoshlik Nazariyalariga Ta’siri

Klassik iqtisodchilar ilgari surgan nisbiy ustunliklar va bozor erkinligi g‘oyalari neoklassik iqtisodiyotda Xeksher-Ohlin (Heckscher-Ohlin) modeli hamda Haberlerning muqobil xarajatlar

[10] Alabay, 2024; Wikipedia, 2024a
[11] Sabbağ, 2020; Vikipediya, 2024
[12] Sabbağ, 2020
[13] Classical Economics PDF
[14] Wikipedia, 2024a

© 2026 International Conference on Artificial Intelligence and Applications . All Rights Reserved.

yondashuvi orqali yanada rivojlantirildi[15]. Biroq modern iqtisodiy amaliyotda statik nisbiy ustunliklarga tayanish ayrim xavflarni ham keltirib chiqaradi.

Zamonaviy iqtisodiy adabiyotlarda "nisbiy ustunliklar qopqoni" (comparative advantage trap) tushunchasi mavjud. Bu holat rivojlanayotgan mamlakatlarning faqat o‘zlarida mavjud bo‘lgan arzon xomashyo yoki arzon ishchi kuchiga tayanib qolishi va texnologik hamda sanoat tarkibini modernizatsiya qilmasligi natijasida yuzaga keladi[16]. Masalan, Xitoyning nodir yer elementlarini xomashyo sifatida nazorat qilmasdan eksport qilishi atrof-muhit va zaxiralar kamayishiga olib kelgan va ushbu qopqonga tushish xavfini ko‘rsatgan.

Shu sababli, Maykl Porter (Michael Porter) o‘zining Raqobatbardosh ustunlik nazariyasini (Theory of Competitive Advantage) hamda Shelbi Xant (Shelby D. Hunt) o‘zining Resurslar ustunligi raqobat nazariyasini (RAToC/CATC) ilgari surdilar. Bu nazariyalarga ko‘ra, davlatlar va firmalar statik resurslar bilan cheklanib qolmasdan, doimiy innovatsiyalar, raqamli texnologiyalar, ta’lim hamda bilimlarni o‘zlashtirish orqali dinamik raqobatbardoshlikni yaratishlari zarur[17] .

5. Xulosa

Xulosa qilib aytganda, klassik siyosiy iqtisod maktabi va uning asoschisi Adam Smit ilgari surgan "ko‘rinmas qo‘l" nazariyasi zamonaviy bozor iqtisodiyotining intellektual poydevorini tashkil etadi. Smit jamiyat farovonligi shaxsiy manfaatlar hamda raqobat muhitidagi ixtiyoriy ayirboshlash orqali eng samarali tarzda oshishini isbotlab berdi. David Rikardoning rant va nisbiy ustunliklar ta’limoti esa xalqaro savdoning o‘zaro manfaatli ekanligini ilmiy asosladi.

Garchand klassik nazariya keyinchalik neoklassik va keynscha maktablar tomonidan to‘ldirilgan va qayta ko‘rib chiqilgan bo‘lsa-da, bozor mexanizmi, mehnat undorligi, erkin savdo hamda raqobat tamoyillari bugungi kunda ham global iqtisodiy siyosatning eng muhim ustunlari bo‘lib qolmoqda. Zamonaviy mamlakatlar klassik nisbiy ustunliklarni dinamik raqobatbardoshlikka aylantirish orqali barqaror iqtisodiy o‘sishga erishishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. **Alabay, N. (2024).** Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi ve Rekabet Avantajı Teorisi. Dr. Nurettin ALABAY İktisadi Brifing Belgeleri, ss. 1–35.
2. **Classical Economics. (2011).** History of Economic Thought: Classical Economics Overview. PDF Monograph, pp. 1–15.
3. **Klein, D. B., & Lucas, B. (2011).** In a Word or Two, Placed in the Middle: The Invisible Hand in Smith’s Tomes. Economic Affairs, 31(1), 43–52.
4. **Sabbağ, J. (2020).** Thomas R. Malthus’un ve Karl Marx’ın Yoksulluk ve Nüfus Kavramlaştırması. Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, 12(1), 37–51.
5. **Skousen, M. (2011).** Adam Smith (Görünmez) Elini Açıç çıkarıyor (Çev. M. Y. Bilgili). Liberal Düşünce Dergisi, 17(65), 197–201.
6. **6. Smith, A. (1776).** An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations. London: W. Strahan and T. Cadell.
7. **7.T.C. Marmara Üniversitesi. (2012).** Tüketim Davranışının Açıklanmasına İlişkin Teoriler ve Keynesyen Yaklaşım. Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Doktora/Yüksek Lisans Tezi, ss. 1–230.
8. **8. Vikipediya. (2024).** Klassik siyosiy iqtisod maktablari. Vikipediya o‘zbek tilidagi ochiq ensiklopediya makolasi.
9. **9. Wikipedia. (2024a).** Classical economics. Wikipedia, The Free Encyclopedia.
10. **10. Yakar-Önal, A. (2004).** Smith’den Ricardo‘ya Rant Teorisindeki Değişim. İstanbul Üniversitesi Maliye Araştırma Merkezi Konferansları, 45. Seri, ss. 86–112.

[15] Alabay, 2024
[16] Alabay, 2024
[17] Alabay, 2024

© 2026 International Conference on Artificial Intelligence and Applications . All Rights Reserved.